

Opponensi vélemény

Szabó Ádám, 'Quaestiones Valerianae', a belső valeriai katonai objektumok szervezési kérdései, az erődök szpólia-adatai és az újabb környei kutatások

című MTA doktori értekezéséről

Szabó Ádám vizsgálatainak kiindulópontját a környei ásatások jelentik, melyeket a MNM már az 1939-es évben elkezdett, és hosszabb-rövidebb megszakításokkal folytatott is az elmúlt évekig. 2002-től több ásatási szezonban a munkákat SZÁ irányította. A feltárások eredményeinek kiértékelése óhatatlanul magával hozta, hogy el kellett mélyednie az ún. belső erődök vagy belső katonai objektumok rendeltetésének meghatározásában. Bár a hangsúly mindvégig a környei erőd feltárásának tapasztalatain nyugszik, folyamatosan támaszkodik a disszertáció a további „klasszikus” belső erődök ismeretanyagára. Ezek a belső erődök: Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula, és kiegészítőleg Tokod-Várberek. Az erődök rendeltetését illetően máig sok a bizonytalan megállapítás. Mócsy András még erődített civil településeket látott bennük annak ellenére, hogy a településekre jellemző sűrű beépítettség egyáltalán nem tipikus az esetükben. Felmerült az a lehetőség is, hogy a környező lakosság refugiumaiként funkcionáltak, vagy hogy nagybirtokközpontok voltak. Először Tóth Endre és Soproni Sándor hangsúlyozták ezeknek az erődítményeknek a katonai jellegét. A 2-3 méter vastagságú falakkal megépített erődítések belső területén az egyszerű épületek mellett istállók, műhelyek, nagyméretű raktárak, horreumok, kenyérsütő kemencék és nagyszámú vaseszköz került elő. Luxusépület, mely a villagazdaság központját képezte volna, nem volt a területén. A nagyméretű épületek nem paloták voltak, hanem gazdasági rendeltetésű feladatot láttak el. Soproni és Tóth arra a következtetésre jutottak, hogy az erődök katonai védelem és ellenőrzés alatt álló raktárbázisok voltak, „ahol összegyűjtötték és feldolgozták az élelmiszert és nyersanyagokat, és ahonnan az egyes limestáborokat ellátták.” Azaz „a pusztulástól leginkább féltett élelmiszer- és nyersanyagraktárakat hátravonták a limes mögé, és nagy központosított helyeken őrizték.” (ArchÉrt 1987-88, 36)

A disszertáció alcíméből is kiderül, hogy SzÁ egy új fogalmat vezet be azzal, hogy belső valeriai katonai objektumoknak nevezi ezeket a belső erődöket, bár a két elnevezést gyakran

szinonimaként használja. A mű első nagy fejezete a belső valeriai katonai objektumok szervezeti kérdéseivel foglalkozik. Ennek bevezetőjében vizsgálja a belső katonai objektumok fogalmkörét, mely tágabb értelmű, mint a belső erődök. „Vastag és ebből fakadóan magas falai, illetve védműként szolgáló tornyai jelzik egyértelműen katonai funkciójukat”. Jellemzőjük, hogy katonai felügyelet alatt álló stratégiai szempontból fontos helyek voltak. A katonai objektumok fogalmkörébe beletartoznak még a Notitia Dignitatumban szereplő Alisca, Ad Burgum Centenarium és Marinana is, melyeknek megvolt ugyan a stratégiai jelentőségük, a disszertáció viszont ezekre kevesebb figyelmet fordít, viszont megállapítja, hogy nem belső erődök voltak a szó régészeti és típus meghatározási értelmében. Be van vonva viszont a vizsgálatba a nem valeriai, de stratégiai tekintetben Valeriával kapcsolatban is számba vehető, régészeti szempontból ismert Keszthely-Fenekpuszta.

A belső erődök kialakulásának első periódusát a disszertáció a 4. század első harmadára teszi, a második periódust pedig a 4. század második harmadára. Legtöbbjük esetében megállapítható a közelben fekvő őslakos, civil település, vicus vagy villa, melyek a későbbi építkezéshez a kőanyagot szolgáltatották. Ezen települések azonosítása azonban még a jövő feladata. A ságvári erőd esetében feltételezhető, hogy elődje Tricciana volt, és ezt váltotta fel az új erőd, mely talán a Quadriburgium nevet viselte. A ságvári erőd azonban mindkét periódusában ötszögű volt. Az ellentmondást nem látjuk kizáró oknak, mert az ötödik században olyan csekély mértékben jelentkezett, hogy keveset változtatott az alapvetően négyszögű formán. A disszertáció is hasonló véleményen van, midőn azt írja, hogy „formájától függetlenül lehetett Quadriburgium a neve”.

A disszertáció fontos szerepet tulajdonít a belső erődök elhelyezkedésénél a geopolitikai kérdéseknek. Ezek közül első helyen említi, hogy közeli vízkapcsolattal rendelkeztek. Ennek azért tulajdonít fontosságot a szerző, mert ez lehetővé tette a hajóval való szállítás lehetőségét. Az esetek többségében azonban ezek a vízfolyások elég kisméretűek voltak, legfeljebb áradásos időszakban tudjuk elképzelni, hogy hajózásra alkalmasak lettek volna. Ugyanakkor alapul szolgálhattak a helyi lakosság vízszükségletének a kielégítésére. A másik földrajzi tényező a domborzati viszonyokban rejlett. Az erődök helyének kiválasztásánál felismerhetően az volt az irányelv, hogy völgyekbe, hajlatokba kerüljenek, ahol megfelelően rejtve lehettek, nem pedig a védelmi szempontból előnyösebb magaslatokra. Ugyanakkor az

úthálózat is leginkább a völgyekben haladt, tehát a jó megközelíthetőség logisztikai szempontja dominált.

A katonai szempontok körébe tartozik a helyőrség kérdése. Erre vonatkozóan közvetlen forrással nem rendelkezünk, és számottevő militaria sem került elő az ásatások során. A belső erődökben állomásozó egységek milyenségére és létszámára vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal. Ennek ellenére a disszerens azt feltételezi, hogy legalább egy cohors állomásozott bennük. A csapatnevek hiányát azzal magyarázza, hogy nem volt megnevezhető helyőrsége a katonai objektumoknak, vagy amikor lejegyezték a vonatkozó adatokat, akkor megnevezhető cohors nem állomásozott az adott helyeken. Mindez azonban nem magyarázza meg, hogy miért minimálisak a katonai jelenlétre utaló leletek. SzÁ szerint a katonai objektumok élén a tribunus civitatis állhatott, aki a katonai és a polgári igazgatási feladatokat összevontan látta el, a tribunus stabuli pedig a hadsereg ló-szükségleteivel foglalkozott a 4. század közepén.

Külön alfejezet foglalkozik a logisztikai kérdésekkel, és megint hangsúlyozottan a vízi közlekedés fontosságával, különösen az erődépítés idején, amikor nagy mennyiségű építőanyagra, felszerelésre és utánpótlásra volt szükség. Az ipari tevékenységek közül a vaskelapozás, állatfeldolgozás, kenyérsütés nyomai voltak megfigyelhetők a legtöbb erődben. Feltűnő, hogy a téglagyártásra utaló jelek egyelőre hiányoznak.

Mindezeket figyelembe véve az erődöknek feltétlenül többfunkciósoknak kellett lenniük, ahogy erre már a korábbi kutatás is rámutatott. Az eddigi begyűjtő-, feldolgozó-, védelmi- és elosztó logisztikai funkciók mellett a korábbi, elpusztult civil települések és iparközpontok néhány szerepének az átvételéről is szó lehet. Itt halmozták fel a gabonakészleteket és helyezték el szükség esetén az állatállományt, valamint a menekült lakosságot. A sűrűbben beépített erődök inkább a mezőgazdasághoz kötődhettek, míg a kevésbé beépítettek az állattartáshoz. Szegényes leletanyaguk részben ezzel függ össze, de még inkább azzal, hogy fennállási idejük viszonylag rövid volt.

A disszertáció második nagy fejezete a későrómai belső erődök koracsászárkori kőemlékhagyatékaival foglalkozik. Ezek átfogó elemzésére mindeztáig nem került sor, a szerző tehát úttörő munkát végzett vele. A belső erődök építése során minden mozdítható követ felhasználtak, így a koracsászárkori civil települések is kőbányául szolgáltak. Nem voltak kivételek ez alól a szakrális épületek és a temetők sem, amelyek már nem voltak használatban.

Mindezt elősegítette a pogány hagyaték felszámolásának szándéka is. A nagyobb kőtömböket meghatározott méretűre darabolták – ezek méreteire különös figyelmet fordít a disszerens –, de az alapokba esetenként egészben meghagyott példányokat, így oltárokat, sztéléket, szarkofágokat is elhelyeztek. Ezek feltárása a belső erődök szegényes emlékének mellett valóságos kincsesbánya a régész számára.

A disszertáció sorra veszi valamennyi belső erődöt, bemutatja az erőd közelében egykor állt koracsászárkori civil települést és a későcsászárkori erődöt, majd tételesen felsorolja a szpóliákat, végül pedig összegzi az eredményeket. Ennek keretében igyekszik meghatározni a kőemlékek eredeti funkcióját, a feliratok tartalmát, korát, az állítatók személyét, társadalmi helyzetét. A legnagyobb területről gyűjtött kőanyag a tác-fövenypusztai erődből került elő, szpólia-állománya a leggazdagabb mind mennyiségileg, mind minőségileg. Kőanyaga az aquincumi kőemlékekkel mutat közeli rokonságot.

A legrészletesebb leírást a környei erőd régészeti feltárásáról kapjuk, ami érthető is, hisz ezt a disszerens maga végezte el, tehát a disszertáció legeredetibb részének is tekinthető. Itt az egykor volt koracsászárkori civil települést leginkább a planírréteg gazdag kerámiaanyagából és csekély számú éremleletéből lehetett megállapítani, és a Kr. u. 1–3. század közé datálni. Érdekes módon a megvizsgált területről épületmaradvány nem mutatkozott. Pusztulása Gallienus korára tehető. Az előkerült feliratok némelyikén feltűnő MOG rövidítés alapján talán Mogionibusról van szó, mely municipium Aelium lehetett. Külön alfejezet foglalkozik hosszan a környei későrómai belső erőd feltárásával, visszanyúlva egészen Kézai Simon híradásáig. Részletes képet kapunk a korábbi feltárások eredményeiről. A disszerens a későrómai erőd keleti kapujának déli tornya alapján egy új toronytípust állapít meg, mely szabályos körbe írható, a kör azonban nem a falsíkhhoz csatlakozik, hanem egynegyed körszelettel a fal síkja mögé húzódik. Ezt Környe típusú toronynak nevezi el. Ez egyébként igen hasonló a keszthely-fenekpusztai erőd tornyaihoz.

A környei szpólia katalógus jelentősnek mondható, összesen 32 darab, és az 1. század végétől a 3. század közepéig terjedő időt öleli fel. Ezek tartalmuk szerint közigazgatási, vallási és szepulkrális jellegű szövegekből állnak. Az állítatók különböző társadalmi rétegeket képviselnek, így katonák, civilek, polgárok, peregrinusok és rabszolgák fordulnak elő köztük. A dedikációk az állami kultuszt tükrözik vissza, de előfordul egy ritkaságnak számító Baltis oltár

is. A szpóliák többsége a feltételezett Mogionibus városából származhat, de egy részük valószínűleg Brigetióból.

A disszertáció harmadik nagy fejezete az összefoglalás. Itt a nyomatékosítás kedvéért 23 pontba szedve következnek azok a megállapítások, melyek már a korábbi fejezetek és alfejezetek végén is elhangzottak. A főszöveget kiadós bibliográfia követi, majd 107 képből álló gazdag illusztráció.

A szövegben szép számmal található géphiba, melyek felsorolása itt fölösleges volna, de a rendelkezésemre álló példányban következetesen javítottam, hogy a végső megjelentetés során ezek kijavíthatók legyenek.

A disszertáció a kitűzött célt megvalósította, a belső erődök megítéléséhez értékes megállapításokkal szolgál, a szpóliák tanulmányozásához nélkülözhetetlen katalógust hozott létre, és levonta a belőlük adódó tanulságokat. A disszertációt alkalmasnak ítélem a nyilvános vitára bocsátásra és az MTA doktori fokozat elnyerésére.

Debrecen, 2019. május 20.

Gesztelyi Tamás

DSc, professor emeritus